

КОЛТЫ ЯК ЧАСТКА ЎРАЧЫСТАГА ЮВЕЛІРНАГА ЎБРАННЯ ЖАНЧЫН НА ТЭРЫТОРЫІ БЕЛАРУСІ XII – XIII стст.

У канцы XI – пачатку XII ст. на тэрыторыі Беларусі назіраліся змены ў складзе і характары ўрачыстага ювелірнага ўбрання, што ўключала разнастайныя тыпы дарагіх упрыгажэнняў, якія ствараліся ў асноўным па візантыйскіх узорах.

Непасрэднае распаўсюджанне з Візантыі новых тыпаў упрыгажэнняў, з’яўленне імпортных вырабаў, прыход майстроў, якія пачыналі разам з мясцовымі ювелірамі вытворчасць упрыгажэнняў у новым стылі, абумовілі іх папулярнасць на тэрыторыі Старажытнай Русі.

У XII – XIII стст. сфарміравалася ювелірнае ўрачыстае ўбранне, якое складалася з каштоўных вырабаў: колтаў, раснаў, бармаў, дыядэм. Гэтыя вытанчаныя рэчы былі ў асноўным творамі гарадскіх ювеліраў.

Колты – скроневыя ўпрыгажэнні, якія ўяўлялі полыя вырабы ў выглядзе круга ці зоркі і служылі дапаўненнем да галаўных убораў зможных гараджанак. Колты прымацоўвалі да галаўнога ўбору над скронямі на двойчы складзеным ланцужку ці стужцы. Мяркуецца, што ва ўпрыгажэнне ўкладвалася тканіна, змочаная духмяным алеем [1, с. 81].

Упершыню тэрмін *колт* быў выкарыстаны ў гістарычнай літаратуры І. Забеліным, які пісаў: “...серьги – колты, серьги колодкой состояли из ушного кольца, которое в нижней части оканчивалось различной величины и различной формы бляхою, кубовастою, круглою или на-углы, также сенчатой, островерхой и т. п., что собственно и называлось колтом (колодка, брусок). К этому колту снизу прикреплялись подвески из жемчужных зерен, а самый колт всегда украшался финифтью или камнями. У древнейших серег на таких колтах изображались финифтью птицы, звери, сирены, львы, цветки” [2, с. 196].

Даследчык Н. Кандакоў адзначаў, што яшчэ ў XIX ст. у Архангельскай вобласці “колтушамі” называлі завушніцы з прывескамі, а ў Наўгагодскай – “колткамі” – прывескі да завушніц [3, с. 196]. І. Сразнеўскі датаваў з’яўленне тэрміна XV ст. [4, с. 1258]. Але слова мае больш даўнюю гісторыю. Існуюць звесткі пра колты, якія адносяцца да XII ст. Пры археалагічных даследаваннях Ноўгарада была знойдзена берасцяная грамата, якая датуецца 1116 – 1134 гг., дзе згадваюцца залатыя колты: “Мъни же ми къльтъкъъ цетыре, по полугривень къльтъкъъ золотых...” [5, с. 7].

З узнікненнем колтаў у ювелірным старабеларускім мастацтве пачынаецца новы этап развіцця

ўпрыгажэнняў. Перш чым разгледзець пытанне фарміравання старажытных колтаў і іх бытавання на тэрыторыі Беларусі, неабходна звярнуць увагу на паходжанне гэтага тыпу ювелірных вырабаў.

Вялікая праца па вывучэнні і тыпалагізацыі колтаў была зроблена Н. Кандаковым, А. Гушчыным, Б. Рыбаковым, Г. Карзухінай, Т. Макаравай, Г. Бачаровым.

Так, Н. Кандакоў лічыў прататыпам візантыйскіх колтаў фінікійскія завушніцы, якія выдзёбвалі з вялікіх жамчужын. Паводле падання, вырабы запаўнялі духамі, і кроплі духмяных рэчываў пры хадзьбе ці рухах галавы траплялі на валасы, шыю і плечы. Так званыя завушніцы-абаранкі даследчык называў імітацыяй у метале духмяных фінікійскіх жамчужын [3, с. 196 – 198].

Найбольш раннія знаходкі падобных завушніц вядомы нам з Мікен і датуюцца 1400 – 1300 гг. да н. э. У сярэдзіне II тыс. да н. э. абаранкападобныя завушніцы бытуюць на Кіпры і ў Троі [6, с. 37, 53]. На тэрыторыі Грэцыі і Пярэдняга Усходу названыя ўпрыгажэнні сустракаліся з VII ст. да н. э. На момант найвышэйшага росквіту грэчаскай ювелірнай справы ў V – IV стст. да н. э. агульная мода на падобныя вырабы існавала і ў мацерыковай Грэцыі, і на Балканах, і ў Прычарнамор’і, і на Каўказе, і ў скіфскім стэпе. Найбольшае распаўсюджанне гэтыя ўпрыгажэнні атрымалі ў Паўночным Прычарнамор’і і ў скіфаў у V – III стст. да н. э. Абаранкападобныя завушніцы з прывескамі сустракаюцца ў грэчаскіх, скіфскіх помніках, але калі ў грэкаў прывескі кроплепадобныя, то скіфы аддавалі перавагу прывескам-качкам [7, с. 27]. У час развіцця эліністычнага і раннярымскага мастацтва падобныя завушніцы знікаюць і зноў адраджаюцца ў познярымскую эпоху [8, с. 17].

Абаранкападобныя завушніцы мелі вельмі доўгі перыяд бытавання. Найбольш раннія формы гэтых упрыгажэнняў гладкія і пазбаўлены якога-небудзь дэкору. Пазней яны ўпрыгожваліся сканню, зярненнем, першасная форма патанае ў разнастайных дапаўненнях. Паступова багацце дэкору на ювелірных вырабах знікае, завушніца практычна вяртаецца да свайго першапачатковага выгляду.

Форма антычных абаранкападобных завушніц захавалася ў візантыйскім ювелірным мастацтве і стала прататыпам у працэсе складвання сярэднявечных колтаў. Асноўнае канструктыўнае адрозненне колта ад завушніцы (у тым ліку і абаранкападобнай) трэба шукаць у тыпе асцёжкі: дужка колта з аднаго боку ўстаўлялася

ў шарнір, а з другога – прымацоўвалася да металічнага колца. У абаранкападобных завушніц шарніры і засцежка адсутнічаюць.

Акрамя названых завушніц, у якасці прататыпа візантыйскіх колтаў разглядаюцца і скроневыя ўпрыгажэнні гунаў. У V ст. н. э. гунская знаць насіла скроневыя прывескі, якія ў археалагічнай літаратуры называліся колтамі [8, с. 5]. Паміж гэтымі ўпрыгажэннямі і больш познімі візантыйскімі і старажытнарускімі колтамі можна знайсці агульныя рысы: акружэнне цэнтральнай часткі прывескі прамянямі; вылучэнне кампазіцыйнага цэнтра колцам з выпуклых уставак; выкарыстанне матыву “дрэва жыцця” і саялярнай сімволікі.

Візантыйскія колты канца XI – XII стст. можна лічыць непасрэдным прататыпам старажытнарускіх колтаў. Колькасць такіх ўпрыгажэнняў вельмі абмежавана. Звычайна яны паходзяць з выпадковых знаходак, што значна ўскладняе аналіз гэтых ювелірных вырабаў.

Колты Старажытнай Русі вызначаюцца разнастайнасцю формаў, прыёмаў дэкору і высокім майстэрствам выканання. Як і мастацтва перагародчатой эмалі, форма колтаў прыйшла на Русь з Візантыі. У дадзеным выпадку можна весці гаворку не пра ўплыў асобных культурных з’яў Візантыі, а пра фактычны перанос гэтых з’яў. “Не только отдельные произведения, но и целые культурные пласты пересаживались на русскую почву и здесь начинали новый цикл развития в условиях новой исторической действительности: изменялись, приспособлялись, приобретали местные формы” [9, с. 22]. На Русі назіраецца хуткі росквіт ювелірнай справы, што было абумоўлена спецыфікай візантыйскага рамяства, навучаннем мясцовых майстроў у замежных ювеліраў, якія працавалі ў складзе грэка-рускіх майстэрняў. Пад уплывам сусветнаведомых узораў візантыйскага прыкладнага мастацтва нараджаецца новае самабытнае мастацтва, якое набывае самастойны характар, становіцца прафесійным заняткам рамеснікаў.

Амаль усе старажытнарускія колты, выкананыя з высакародных металаў, знаходзяць, што цалкам лагічна, у складзе скарбаў. Ювелірныя ўпрыгажэнні былі вельмі каштоўнымі, і таму іх клапатліва захоўвалі, перадавалі з пакалення ў пакаленне. У навуковы ўжытак былі ўведзены толькі скарбы, знойдзеныя ў XIX – XX стст., але большая іх частка да сёння не захавалася. У наш час існуюць сведчанні пра больш за 100 залатых дэкараваных эмалямі колтаў (у музеях былога Савецкага Саюза захоўваюцца 43 залатых колты – 17 парных і 9 адзінкавых) і прыкладна пра такую ж колькасць сярэбраных чарнёных колтаў.

У XI – XII стст. колты выраблялі з золата, серабра, ўпрыгожвалі перагародчатымі эмалямі, аздаблялі зярненнем, завіткамі скані, чарненнем. У пачатку XIII ст. з’явіліся вырабы са сплаву во-

Колт з выявай птушак з вішчынскага скарбу (Рагачоўскі р-н). Другая палова XII ст. Серабро, залачэнне, перагародчатая эмаль.

лава і свінцу з больш простым дэкорам, што імітавалі дарагія залатыя і сярэбраныя ўпрыгажэнні феадальнай і гарадской знаці.

Усе старажытнарускія колты падзяляюцца на тры вялікія групы [10].

Першая група – гладкія колты з кампазіцыйным цэнтрам, які вызначаны толькі арнаментальна (змешчанай у круг выявай). Колты складаюцца з дзвюх выпуклых палавінак, злучаных бакавой пласцінкай – жалабком. На залатых вырабах да гэтага жалабка прыпайваліся пяцелькі, якія фіксавалі дротавую нітачку з нанізанымі на яе жамчужынамі. Аналагічны дэкор маюць і візантыйскія колты, напрыклад з калекцыі І. Балашова [3]. Залатыя вырабы гэтага тыпу, як правіла, аздабляліся выявамі птушак і сірынаў.

Старажытнарускія сярэбраныя з чарненнем колты гэтага тыпу, якія імітавалі больш шыкоўныя залатыя з эмалямі, ўпрыгожваліся па баках замест жамчужын дробнымі літымі ці буйнымі ціснёнымі шарыкамі. У сярэдзіне XII ст. з’явіліся падобныя колты, аздабленыя ажурнай аблямоўкай. Ювелірныя вырабы дэкараваліся гравіраванымі выявамі птушак, грыфонаў, фантастычных жывёл, часта злучаных плеченым арнамантам. На такіх колтах выявы сірынаў былі прадстаўлены вельмі рэдка [11, с. 49 – 62].

Другая група – залатыя і сярэбраныя колты з устаўнымі шчыткамі і шматпрамянёвай аблямоўкай. Упрыгажэнні вырабляліся з дзвюх металічных пласцін, з гэтых жа пласцін выразаліся прамяні. У цэнтр колтаў пад спецыяльныя абадок майстры ўстаўлялі металічныя шчыткі, якія выступалі над паверхняй колта. Прастора паміж шчыткамі дадаткова ўмацоўвалася спецыяльнай масцікай.

На шчыткі залатых колтаў наносілі эмалевыя выявы птушак, геаметрычных арнамент. Сярэбраныя вырабы таксама дапаўняліся гравіраванымі выявамі птушак і фантастычных жывёл.

Колт з ажурнай аблямоўкай і выявамі птушак з вішчынскага скарбу (Рагачоўскі р-н). Другая палова XII ст. Серабро, гравіраванне, штампоўка, чарненне.

Трэцяя група – залатыя і сярэбраныя зоркавыя колты. Пры замацаванні дужкі на гэтых колтах шарнір не выкарыстоўваўся. Полая прывеска на вырабах аздоблена выступаючай у цэнтры паўсферай і невялікімі паўшарыкамі. Ціснёныя прамяні прыпайваліся па баках прывескі і дадаткова замацоўваліся дротам. Прамяні ўпрыгажэння пакрываліся шчыльнымі радкамі зярнення, а на канцах змяшчаліся таксама зярнёныя пірамідкі, пяцелькі, буйныя шарыкі ці конусы.

Выкарыстанне трафарэтаў і шаблонаў пры вытворчасці колтаў з каштоўных металаў, а таксама ліцця ў час працы з меддзю і алавянымі сплавамі прывяло да шырокага распаўсюджвання на Русі ювелірных вырабаў, якія прыйшлі з Візантыі і вельмі хутка сталі тыпова славянскімі ўпрыгажэннямі. Спачатку ювелірныя майстэрні высокага ўзроўню канцэнтраваліся вакол княжацкага двара. У XII ст. адбываецца перанясенне рамяства за межы Кіева, вытворчасць колтаў узнікае і ў іншых рамесных цэнтрах [12, с. 203 – 433].

Уяўленне пра ювелірныя ўпрыгажэнні знаці даюць скарбы, што паходзяць з IX – XIII стст. Яны з’яўляюцца таксама сведчаннем развітога гандлю і феадалізацыі грамадства таго часу.

Адной з найбольш цікавых па мастацкай каштоўнасці знаходак на тэрыторыі Беларусі з’яўляецца грашова-рэчавы скарб, выяўлены ў час даследавання крапасной сцяны гарадзішча каля вёскі Вішчын Рагачоўскага раёна ў 1979 г. (раскопкі Э. Загарульскага) [13, с. 132]. Упрыгажэнні з гэтага скарбу выраблены ў другой палове XII – першай трэці XIII ст. Скарб складаўся з рэчаў, якія доўга насілі, многія з іх былі нават паламанымі.

Сярод вырабаў XII – першай трэці XIII ст. вялікае значэнне набываюць жаночыя ўпрыгажэнні з серабра высокай мастацкай якасці. Сярод іх – два вішчынскія колты з жоўтага металу ў

тэхніцы перагародчатай эмалі, два сярэбраныя колты (зорчаты шасціпрамянёвы з зярненнем і колт з ажурнай аблямоўкай і выявамі птушак і крына ў цэнтры), а таксама фрагменты раснаў – ланцужкоў з ціснёных калодачак-паўцыліндрыкаў, на якія падвешваліся колты [14, с. 39].

Самыя каштоўныя і складаныя па тэхніцы выканання – пазалочаныя колты памерам 4,7×4,5×1 см, аздобленыя перагародчатай эмаллю. Варта адзначыць, што эмаль найлепш захавалася на экзэмпляры, які быў у складзе скарбу. Другі колт быў калісьці перанесены пры апрацоўцы зямлі. Умовы навакольнага асяроддзя не спрыялі захаванню эмалі, з часам яна амаль поўнасцю адлушчылася. Тым не менш малюнак на колтах і тэхніку выканання можна разгледзець.

Колты з вішчынскага скарбу невялікія па памерах і па форме нагадваюць круг. Перагародчатая эмаль упрыгожвае вырабы з двух бакоў. Добра відаць дэталі малюнка, якія выкананы перагародкамі, але эмаль злётнага колеру, якая запаўняла прамежкі, на жаль, захавалася фрагментарна толькі на адным з упрыгажэнняў. На кожным малюнку – выявы парных птушак, павернутых адна да адной галовамі і хвастамі. Паміж птушкамі паказана лілеяпадобная галінка (крын) у стылізаванай форме.

Тэхніка выканання, элементы мастацкага аздаблення даюць падставы аднесці вішчынскія колты да першай групы старажытнарускіх колтаў з кампазіцыйным цэнтрам, які вызначаны змешчанай у круг выявай. У вырабах можна знайсці відавочныя адзнакі колтаў, якія прадстаўлены ў кіеўскіх скарбах, захаваных паміж 70-мі гг. XII ст. і 1240 г. Рэчы з вішчынскага скарбу пазалочаныя і імітуюць залатыя колты кіеўскага скарбу (1876 г.) з сядзібы Ляскова. Даследчыкі мяркуюць, што такія ўпрыгажэнні вырабляліся ювелірамі кіеўскіх майстэрняў з матэрыялу заказчыка [12, с. 379; 15, с. 68 – 69].

На наш погляд, два парныя колты з выявамі птушак і крына пасярэдзіне з’яўляюцца доказам вытворчасці эмалей на гарадзішчы каля вёскі Вішчын. Характар малюнка і якасць выканання даюць падставы лічыць, што яны выраблены з выкарыстаннем адной матрыцы. Дрэнная захаванасць эмалі, нездавальняльнае паліраванне і прымітыўныя перагародкі могуць сведчыць пра мясцовую вытворчасць [16, с. 134]. Адным з асноўных недахопаў старажытнарускіх перагародчатых эмалей, у адрозненне ад візантыйскіх, было дрэннае паліраванне паверхні, у сувязі з чым эмаль хутка высыпалася і раскладалася ў зямлі [15, с. 16]. Акрамя таго, выраб эмалей быў цесна звязаны з працэсам шкловытворчасці. Згодна з даследаваннямі Т. Скрыпчанкі, у Вішчыне існавала мясцовая вытворчасць шкляных бранзалетаў [17, с. 7, 9].

Працяг будзе.

Спіс літаратуры

1. **Загорульскі, Э. М.** Древний Минск / Э. М. Загорульскі. – Минск : Госиздат БССР, 1963. – 118 с.
2. **Забелин, И. Е.** Домашний быт русских цариц в XVI – XVII столетиях / И. Е. Забелин. – Новосибирск : Наука, 1992. – 240 с.
3. **Кондаков, Н. П.** Русские клады : исследование древностей великокняжеского периода / Н. П. Кондаков. – СПб. : Тип. Гл. упр. уделов, 1896. – 213 с.
4. **Срезневский, И. И.** Материалы для словаря древнерусского языка : в 3 т. / И. И. Срезневский. – М. : Знак, 2003. – Т. 1. – 1419 с.
5. **Седова, М. В.** Ювелирные изделия древнего Новгорода (X – XV вв.) / М. В. Седова. – М. : Наука, 1981. – 195 с.
6. **Березова, С. А.** Так звані сережки “калачики” з колекції Музею історичных коштовностей України / С. А. Березова, Л. С. Клочко // Від першовитоків до сьогодення : з історії формування колекцій музею : тематичний збірник наукових праць. – Київ, 1995. – С. 37 – 53.
7. **Петренко, В. Г.** Украшения Скифии VII – III вв. до н. э. / В. Г. Петренко // Свод археологических источников. – 1978. – Т. II. – С. 4 – 5.
8. **Засецкая, И. П.** Золотые украшения гуннской эпохи / И. П. Засецкая. – Л. : Аврора, 1975. – 78 с.
9. **Лихачев, Д. С.** Развитие русской литературы X – XVII вв. Эпохи и стили / Д. С. Лихачев. – Л. : Наука, 1973. – 254 с.
10. **Рябцева, С. С.** Древнерусский женский ювелирный

убор IX – XIII вв. в контексте евразийских культурных связей (основные тенденции формирования) : автореф. дис. ... канд. ист. наук / С. С. Рябцева. – СПб., 2001. – 24 с.

11. **Макарова, Т. И.** Черневое дело Древней Руси / Т. И. Макарова. – М. : Наука, 1986. – 153 с.
12. **Рыбаков, Б. А.** Ремесло Древней Руси / Б. А. Рыбаков. – М. : Изд-во АН СССР, 1948. – 742 с.
13. **Загорульскі, Э. М.** Вишинский замок XII – XIII вв. / Э. М. Загорульскі. – Минск : БГУ, 2004. – 159 с.
14. **Дучыц, Л. У.** Касцюм жыхароў Беларусі X – XIII стст. : (паводле археалагічных звестак) / Л. У. Дучыц. – Минск : Беларус. навука, 2001. – 80 с.
15. **Корзухина, Г. Ф.** Русские клады IX – XIII вв. / Г. Ф. Корзухина. – М.; Л. : Изд-во АН СССР, 1954. – 156 с.
16. **Кошман, В. И.** Изделия с перегородчатой эмалью на территории Беларуси / И. И. Кошман // Гістарычна-археалагічны зборнік. – Минск, 2001. – № 16. – С. 13 – 137.
17. **Скрипченко, Т. С.** Обмен и местное производство на территории Белоруссии в XI – XIV вв. (по материалам стеклянных браслетов) : автореф. дис. ... канд. ист. наук / Т. С. Скрипченко. – М., 1982. – 12 с.

Наталля НАРКЕВІЧ,

выкладчык кафедры гісторыі Беларусі і паліталогіі Беларускага дзяржаўнага тэхналагічнага ўніверсітэта.

Артыкул рэкамендаваны да друку доктарам мастацтвазнаўства Я. Сахутам.

З гісторыі выяўленчага мастацтва

“ВЯЛІКІ СТЫЛЬ” У БЕЛАРУСКІМ ПЛАКАЦЕ 1945 – 1953 гг.

Гэтая публікацыя адкрывае серыю артыкулаў, прысвечаных мастацтву беларускага плаката, які фактычна на працягу амаль усяго XX ст. стаў візуальным адлюстраваннем жыцця беларускай савецкай рэспублікі [1].

Параўнальна кароткі перыяд паміж заканчэннем Другой сусветнай вайны (1945) і смерцю І. Сталіна (1879 – 1953) быў насычаны супярэчлівымі па сваёй палітычнай значнасці падзеямі. З аднаго боку, эйфарыя Перамогі, сацыяльны аптымізм, надзея на змякчэнне палітычнага клімату, энтузіязм народа ў аднаўленні краіны, асваенні новых зямель, будаўніцтве плацін і гідрастанцый. З іншага – пачатак “халоднай вайны”, апафеоз культуры асобы Сталіна, барацьба з “іншадумствам”. Складанасць ідэалагічнай і палітычнай сітуацыі знайшла адлюстраванне ў мастацтве агітацыйнага плаката.

У 1945 – 1946 гг. савецкая краіна сустракала з вайны герояў, і радаснае светаадчуванне гэтай падзеі выявілася ў лозунгах плакатаў, напрыклад: “Партызанам і партызанкам Беларусі – слава!” У перыяд вайны агульнанародныя мэты дамінавалі над індывідуальнымі.

Перамога дазволіла кожнаму асэнсаваць набыты вопыт, ацаніць свой уклад, адчуць асабі-

стыя страты і радасці. У плакаце ўзмацняецца тэндэнцыя да інтымізацыі, да жанравага вырашэння самых розных тэм: аднаўлення краіны, арміі, дзе асабліва значнае месца займае вобраз прадстаўніка “нястрачанага пакалення” – былога вайскоўца ва ўмовах мірнага штодзённага існавання, які актыўна ўдзельнічае ў культурным і сацыяльна-эканамічным жыцці краіны.

Названая тэндэнцыя яскрава выявілася ў шматлікіх творах, прысвечаных выкананню народна-гаспадарчых планаў, працы, выбарам. “Жанравы”, апавядальны характар гэтых плакатаў роднасны творах савецкага жывапісу канца 1940-х – пачатку 1950-х гг. [“Ліст з фронту” (1947) А. Лакціонава; “Ізноў двойка” (1952) Ф. Рашэтнікава; “Адпачынак пасля бою” (1951) Ю. Няпрынцава].

Разам з тым Перамога ўнесла ўрачыстыя рысы ў творы, што ўслаўлялі Радзіму, партыю, народ і прымяркоўваліся да святочных і юбілейных дат. Тут асабліва паспяхова выступалі мастакі, схільныя да абагульнення, манументальных і дэкаратыўных рашэнняў. Гэтаму духу адпавядалі плакаты, што дэманстравалі гераічнасць працы, новыя дасягненні ў культуры, навуцы і тэхніцы.

“Халодная вайна”, якая пачалася ў канцы 1946 г., падкрэсліла ў плакаце палярызацыю вобразаў